

Gereanimeerd erfgoed

Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie als format voor het landschapsbeleid

Eric Luiten

De maatschappelijke bezorgdheid om het landschap heeft de afgelopen vijf à zes decennia een aantal verschillende beleidsmatige vertalingen gekregen. De kunst was steeds om de slecht gearticuleerde vraag naar bemoeienis van de overheid met de kwaliteit van de dagelijkse leefomgeving operationeel te maken. Er zijn verschillende strategieën bedacht om een zelfstandig stelsel van doelen, instrumenten en regelgeving te ontwikkelen.¹ De eerste stappen op weg naar een expliciete inzet voor landschappelijke kwaliteit in het Nederlandse buitengebied werden al gezet in de aanloop van het Internationaal Stedebouwkundig Congres van 1924 in Amsterdam. In het preadvies van de toenmalige directeur van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw (het huidige NIROV) Dick Hudig werd een lans gebroken voor de schoonheid van de toen nieuw aan te leggen Zuiderzeepolders als professionele opgave.² Hudig putte uit een eigen analyse van de zeventiende-eeuwse Beemster en de negentiende-eeuwse Haarlemmermeer om duidelijk te maken dat een aantrekkelijk landschap, zoals in de Beemster, niet het automatische resultaat was van een civieltechnisch programma, zoals in de Haarlemmermeer. Hij stelde dat in het productieland ook een samenleving tot ontwikkeling moest komen, hetgeen meer vereiste dan een in agrarische en waterbouwkundige zin geoptimaliseerde droogmaking. Ongeveer tegelijkertijd voerde Hendrik Cleynert, voorzitter van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, binnen die vereniging een discussie die ertoe leidde dat de strikte bescherming van natuurgebieden in een groter maatschappelijk en ruimtelijk kader werd geplaatst en onder meer betrokken werd op de behoefte aan recreatieruimte.³ Cleynert bepleitte in dit verband de oprichting van de Rijksdienst voor het Nationale Plan. Op het kruispunt van Hudigs en Cleynerts betogen ontstond een gericht pleidooi voor de actieve ontwikkeling van landschapsschoon. De minister voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschap maakte het mogelijk dat in de jaren dertig van de vorige eeuw de eerste landschapsadviseurs bij het Staatsbosbeheer werden benoemd. Zij kregen de opdracht een landschapsplan te maken voor de Noordoostpolder, later voor het in de oorlog geïnnundeerde Walcheren en vervolgens structureel voor de grote naoorlogse ruilverkavelingen in het land.⁴

Binnen de Bond Heemschut kwam in de jaren twintig voor het eerst ook de grotere schaal van het cultuurlandschap aan de orde. Heemschut bracht zijn ergernis over de voortschrijdende lintbe-

bouwing in verband met de kwaliteit van het landschapsbeeld. De Bond bepleitte interventie van de overheid om de historische panorama's niet op te offeren aan de uitbreidingsdynamiek van dorpen en kleine steden. Natuurmonumenten en Heemschut versterkten elkaar in de naar hun mening aantoonbare noodzaak tot regelgeving met het oog op de kwaliteit van het landschap. Beide hamerden op het feit dat de overheid hier het initiatief moest nemen. Het was immers een zaak van algemeen belang. Zo vormden de bescherming van natuurgebieden en van het agrarische cultuurlandschap de basis voor de nationale ruimtelijke ordening, eerst via provinciale streekplannen en kort daarna in de nationale nota over de ontwikkeling van het Westen des Lands uit 1958.⁵ Daarin werd voor het eerst het belang van het landschap als groene 'conramal' van het snel verstedelijkende Noord- en Zuid-Holland uitgewerkt. De integrale bescherming van het Groene Hart als nationale opgave was vanaf dat moment een gegeven.

Landschapsbeleid en regelgeving

De meervoudige oorsprong vanuit zowel de landschapsbescherming als de landschapsontwikkeling heeft het landschapsbeleid altijd gekenmerkt en vaak ondersteund, maar even vaak parten gespeeld. Langs de weerbarstige en vaak tegenstrijdige sporen van respectievelijk monumentenzorg, natuurbescherming, landinrichting, openluchtrecreatie, en de aanleg van nieuwe bossen en beplantingen heeft de zorg voor het landschap eigenlijk maar moeizaam vorm gekregen. Landschapsconservatie krijgt op rijksniveau het meest uitgebreid gestalte in het Structuurschema Natuur- en Landschapsbehoud, ondertekend door bewindslieden Braks en Winsemius. Daarin brengt het Rijk een omvangrijke reeks beleidscategorieën in omloop, waaronder de Nationale Parken, de Nationale Landschappen, de Waardevolle Agrarische Cultuurlandschappen, de Aardkundig Waardevolle Gebieden, de Grote Landschapseenheden en de Waardevolle Landschappelijke en/of Historische Gezichten.⁶ Uit de reacties op het beleidsvoornemen blijkt dat het de lagere overheden en de maatschappelijke organisaties duizelt. Zo veel nuance en beleidsmatige overlap was nog niet eerder vertoond en zou daarna ook niet meer worden herhaald. In het Structuurschema Groene Ruimte uit 1994 wordt de differentiatie van het landschapsbeleid drastisch teruggebracht tot de categorie Waardevolle Cultuurlandschappen en

wordt de landschappelijke verantwoordelijkheid van het Rijk voor het overige gekoppeld aan de voorgenomen uitvoering van grote projecten zoals de Randstadgroenstructuur en de Ecologische Hoofdstructuur. Bij de herziening van dit Structuurschema in 2002 wordt de categorie Nationale Landschappen in ere hersteld.⁷

Vanuit de hoek van de landschapontwikkeling, aanvankelijk een verantwoordelijkheid van het Staatsbosbeheer, daarna van de beleidsdirectie Bos- en Landschapsbouw en ten slotte van de directie Natuur binnen het ministerie van Landbouw, wordt globaal elke tien jaar een rijksnota uitgebracht. De Visie Landschapsbouw (uit de jaren zeventig), Visie Landschap (jaren tachtig) en Nota Landschap (jaren negentig) zijn te begrijpen als pogingen tot synthese van de verschillende motieven achter landschapontwikkeling. De teneur van deze nota's verschuift van een manifest voor nationale groenvoorziening tot uitgewerkte, integrale concepten en recepten voor rurale gebiedsontwikkeling en eindigt in steeds moeilijker geformuleerde aanbevelingen, zoals in de Ontwikkelingsgerichte Landschapsstrategie.⁸ Daarin staan niet meer de kwaliteit van het landschap zelf maar de planprocessen en de besluitvorming centraal. Constante in al deze documenten is de neiging om de kwaliteit van het landschap te beschouwen vanuit een historisch-geografisch perspectief. Het nationale beleid en de regionale planvorming worden gebaseerd op de traditionele landschapstypologie met een bodemkundige achtergrond. De gewenste differentiatie van het Nederlandse landschap volgt het onderscheid in dekzandgebieden, rivierenland, veenlandschappen en zeekleipolders. Maar het beleid houdt geen stand. Na de Nota Landschap met een slecht beargumenteerd kaartbeeld van het zogenaamde Nationaal Landschapspatroon houdt het zelfstandige, ontwikkelingsgerichte landschapsbeleid op nationale schaal op te bestaan. Een deel van de beleidsmakers zet de wissel om in de richting van het architectuurbeleid en een ander deel vertrouwt sindsdien op de ruimtelijke ordening.

Nationale Landschappen en Rijksbufferzones

De ruimtelijke ordening heeft al die jaren sterk geleund op kwalitatieve, landschappelijke noties. Beslissingen over de toelaatbaarheid van ruimtelijke transformatie werden en worden in veel gevallen gemotiveerd vanuit de behoefte aan landschapconservering. Stadsuitbreiding, wegeaanleg, ontwikkeling van bedrijventerreinen zijn inpasbaar in de topografie op voorwaarde dat ze de belangrijkste kenmerken van het landschap geen schade berokkenen. Na een periode waarin de ruimtelijke ordening zich over het landschap uitdrukte in termen van 'agrarisches gebied met' – respectievelijk – 'hoge tot zeer hoge cultuurhistorische, natuurwetenschappelijke en/of aardkundige waarden', is op rijksniveau de laatste jaren vertrouwd op twee beleidscategorieën: de Nationale Landschappen en de Rijksbufferzones. Met de aanwijzing van Nationale Landschappen in de Nota Ruimte uit 2004 heeft het Rijk aangegeven welke gebieden een bijzondere combinatie van cultuurhistorische en ecologische waarden vertegenwoordigen. Voor alle Nationale Landschappen zijn de zogenaamde kernkwaliteiten gedefinieerd, die richtinggevend zijn

Begrenzing Nationale Landschappen

De begrensde Nationale Landschappen voordat het Rijk besloot het instrument af te schaffen (Planbureau voor de Leefomgeving / Compendium voor de Leefomgeving)

voor het ruimtegebruik en de ontwikkeling daarvan. Aan de provincies is gevraagd uitwerking te geven aan het beleid door de begrenzing van deze gebieden vast te leggen in provinciale planologische documenten. Met behulp van het Investeringsbudget Landelijk Gebied (op basis van afspraken met het Rijk tot 2013) konden de provincies initiatieven starten, bijvoorbeeld in samenwerking met boeren, natuurbeheerders en recreatieondernemers, waardoor de kwaliteit van deze landschappen wordt bestendig of zelfs verhoogd. In tweede instantie heeft het Rijk binnen de Nationale Landschappen een negental zogenaamde Snelwegpanorama's geselecteerd: bepaalde trajecten langs de rijkswegen waarin het uitzicht van automobilisten op de agrarische omgeving moest worden vrijgehouden. Dat gebeurde op grond van landschappelijke kwaliteit, beleving, herkenbaarheid, ligging binnen de nationale ruimtelijke hoofdstructuur, ruimtedruk en expert judgement. Ook hier zijn de provincies gevraagd het beleid verder te implementeren.

Nederland kent sinds 1958 het beleid van de Rijksbufferzones. Midden-Delfland tussen Delft en Rotterdam, en Spaarnwoude tussen Amsterdam en Haarlem zijn de bekendste. De bestaande elf Rijksbufferzones zijn gelegen in gebieden die sterk onder stedelijke druk staan. Om voldoende recreatief groen voor de stedeling te kunnen behouden en waar nodig te verbeteren, zijn in deze zones geen grootschalige woonwijken toegestaan. Andere projecten zijn wel mogelijk voor zover deze de recreatieve functie versterken. In het merendeel van de bufferzones zijn nieuwe bossen en routestructuren aangelegd, waardoor steden als Haarlem en Amsterdam of Arnhem en Nijmegen niet aan elkaar zijn vastgegroeid. De Rijksbufferzones vormden decennialang een belangrijke component van het ruimtelijke beleid dat was gericht op het voorkómen van gefragmenteerde nieuwbouw in het landelijke gebied. Ze zijn niet aangewezen op basis van cultuurhistorische argumenten maar vanwege hun betekenis als groene contramal voor stadsgewestvorming. Met de laatste wisseling

Fort Blauwkapel in de noordrand van Utrecht (foto Provincie Utrecht)

van regering in 2010 lijkt het landschapsbeleid zoals verankerd in de ruimtelijke ordening echter definitief te zijn verdampt. De huidige staatssecretaris van Landbouw is van mening dat een vitale, grondgebonden landbouw de beste garantie biedt voor een hoogwaardig landschap en dat het natuurbeleid die landbouw niet te veel in de weg moet zitten. Alleen de internationale verantwoordelijkheden op dit vlak krijgen nog aandacht van de regering, de rest van het beleid voor natuur, recreatie en landschap zijn beter af in de handen van de provincies, zo luidt het betoog.⁹ De recent (2011) door het kabinet uitgebrachte ontwerp-Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte (de zevende Nota over de Ruimtelijke Ordening) is geheel in lijn met deze nieuwe koers. De regering heeft het beleid en de instrumenten voor de Nationale Landschappen en de Rijksbufferzones afgeschaft, hetgeen historisch-geograaf Hans Renes in zijn recent uitgesproken oratie tot de conclusie brengt dat het nationaal landschapsbeleid als mislukt kan worden beschouwd.¹⁰

Architectuurbeleid en Belvedere

Een heel andere interpretatie van het landschapsbeleid, in de geest van Dick Hudig, namelijk die van integrale kwaliteitszorg bij grote inrichtingsprojecten met een nationaal karakter of bereik, is geleidelijk doorgedrongen in het cultuurbeleid en meer in het bijzonder het architectuurbeleid. Vooral de derde Architectuurnota Ontwerpen aan Nederland uit 2001 is een buitengewoon pragmatisch en specifiek getoonzet beleidsdocument waarin aanvankelijk negen en later tien concrete ruimtelijke opgaven worden gepresenteerd.¹¹ Aan deze projecten zouden hoge kwaliteitseisen worden gesteld, zo beloofde de nota. Zeker vijf van de tien opgaven zijn van een expliciet landschappelijke schaal en betekenis: de herinrichting van de zandgebieden in Oost- en Zuid-Nederland, het ontwerp van de Zuiderzeelijn (waarvan de uitvoering later werd afgeblazen), de ontwikkeling van de Deltametropool (de Randstad en het Groene Hart), de ruimtelijke inpassing en verankering van rijkswegen (volgens het concept van het routeontwerp) en de revitalisering van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Met die laatst genoemde opgave werd een relatie gelegd met de twee jaar eerder verschenen nota

Fort Honswijk langs de Lek (foto Provincie Utrecht)

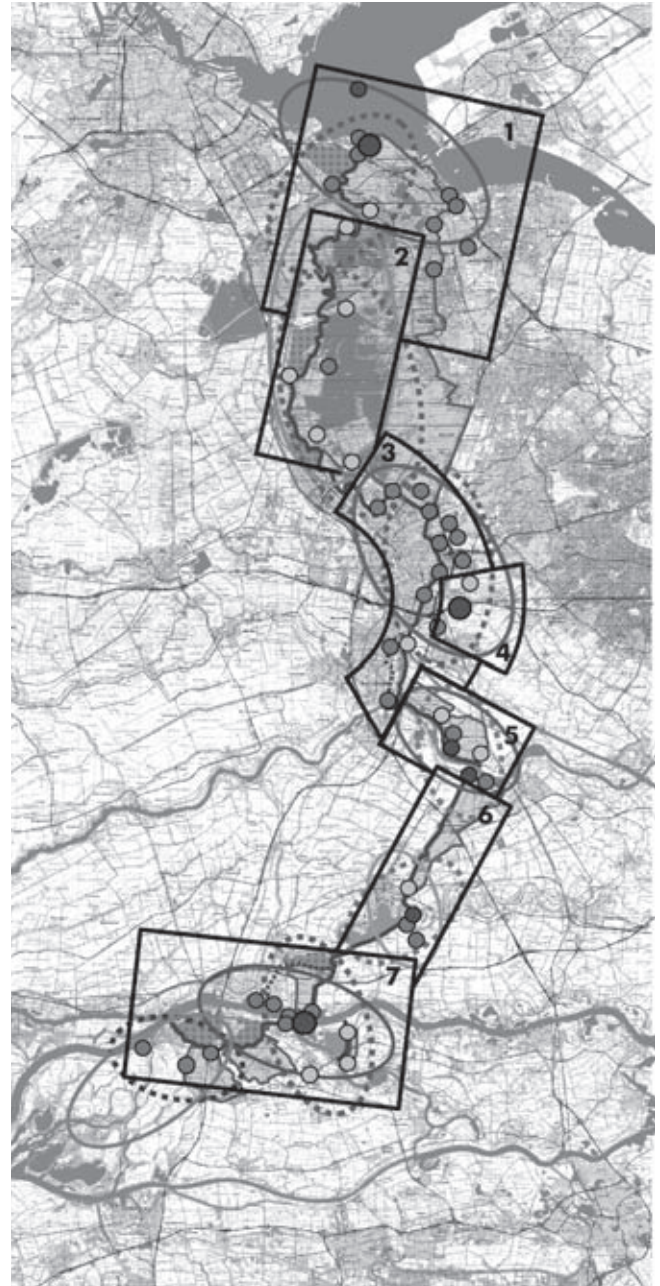
Belvedere, die net als de architectuurnota het karakter had van een actieprogramma.¹² Belvedere introduceerde een nieuwe probleemstelling, namelijk de kloof tussen de museale bescherming van onroerend cultureel erfgoed enerzijds en de permanente transformatie van de ruimte anderzijds. De regering riep overheden, belanghebbenden, organisaties en opleidingen op om die kloof te dichten. De nota lanceerde een tienjarig programma voor onderwijs en onderzoek, maatschappelijke en professionele experimenten, debatten, publicaties en ruimtelijke planvorming. Daarnaast omvatte de nota een beschrijving van territoriale (stedelijke en landschappelijke) objecten en topografieën die als Belvederegebieden werden aangeduid en waar de cultuurhistorische kwaliteit richtinggevend moest zijn voor de ruimtelijke ontwikkeling. Omdat deze lijst en kaart zich niet helder verhielden tot de Nationale Landschappen en de verschillende provinciale cultuurhistorische aandachtsgebieden, heeft dat deel van de nota Belvedere nooit doorwerking gekregen. Zinvoller was de selectie van twee voorbeeldprojecten, waarin tot uiting moest worden gebracht wat de Belvederebenadering, samengevat door de slogan 'Behoud door Ontwikkeling', beoogde. Die projecten richtten zich op de Romeinse Limes en de Nieuwe Hollandse Waterlinie (later nog uitgebreid met het project Lancewad over de bescherming van het Waddengebied) en hadden tot doel een balans te vinden tussen consolidatie, bescherming, benutting en aanpassing van de historische kwaliteiten. Voor de opzet en begeleiding van deze onderzoeks- en plantrajecten werden aparte projectorganisaties opgericht en werden direct bestuurlijke en inhoudelijke relaties gelegd met provincies en gemeenten, met de vele eigenaren en beheerders en met belangenorganisaties. Om die reden kregen beide initiatieven de titel Nationaal Project – en niet Rijksproject – om de brede maatschappelijke betekenis te onderstrepen en het gewenste draagvlak te organiseren. Met name de aanpak voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie is in het licht van de analyse van een permanent rondtastend cultuurlandschapsbeleid een interessante referentie.

Nieuwe Hollandse Waterlinie

Bij de aanvang van het planvormingstraject voor de Waterlinie

was veel van de historische structuur, werking en samenstelling bekend en gekarteerd. Vooral de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) en de stichting Menno van Coehoorn beschikten over beschrijvingen, archiefmateriaal en authentieke bouwtekeningen van vrijwel alle componenten, militair en waterhuishoudkundig. Ook brachten zij de projectmedewerkers in contact met mensen die tijdens de mobilisatie van 1940 nog gelegerd waren geweest in de bunkers en de forten van de Linie. De regionale en lokale landschappelijke verankering van de honderden artefacten en de topografische begrenzing van de oorspronkelijke inundatievelden waren ingetekend op een reeks van vijf oost-strelende kaarten.¹³ Maar de grote vraag naar de toekomstwaarde van deze prachtige en grotendeels intacte collectie van defensie-architectuur lag evenwel nog open. In een periode van circa drie jaar werkte de projectorganisatie van een breed spectrum aan functionele en constructieve opties toe naar een masterplan: Panorama Krayenhoff. In Panorama Krayenhoff worden drie nieuwe ruimtelijke betekenissen voor de Waterlinie uitgewerkt: collectieve geheugensteun, ontspanningslandschap en kans voor toekomstig waterbeheer.¹⁴ De Nieuwe Hollandse Waterlinie als ruimtelijk monument verschaft de bewoners van Nederland een geheugensteun die verwijst naar de geleidelijke overgang van een stedelijk verbond naar een nationale staat in de loop van de negentiende eeuw. Voorts maakt de ontwikkeling van de Linie de vorming van een toegankelijk, attractief landschap mogelijk ten opzichte van de verstedelijking en ruimtelijke intensivering die zich de komende decennia in West- en Midden-Nederland (gerelateerd aan het infrastructurele vlechtwerk van A1, A2, A27, A12 en A15) zal voordoen. Ten slotte zal de Waterlinie als historische inundatiemachinerie een rol kunnen spelen in de modernisering van het waterbeheer in Midden-Nederland, op de overgang van de hogere naar de lagere gronden. Deze drie doelstellingen zijn vertaald naar een drietal ruimtelijke regimes en een ontwikkelingsprogramma.

Eén van de beleidsmatige uitkomsten van het planproces is het feit dat de Linie – in het kader van de Nota Ruimte – de status van Nationaal Landschap heeft gekregen en daardoor onderdeel is geworden van de Nationale Ruimtelijke Hoofdstructuur. De status van Nationaal Landschap is cruciaal voor de balans tussen wettelijke bescherming, planologische veiligstelling en ruimtelijke ontwikkeling. Die status manifesteert zich als een soort grondtoon voor het totale project: hij impliceert in algemene zin een terughoudende, respectvolle attitude en een kritische, zorgvuldige benadering voor gebieden of locaties waar transformatie aan de orde is. Het bredere maatschappelijke belang van de Nieuwe Hollandse Waterlinie als uitgestrekte, historische structuur zal altijd in de benaderingswijze van de initiatiefnemers moeten doorklinken. Aan de andere kant betekent de status van Nationaal Landschap ook dat actief moet worden nagedacht over en geïnvesteerd in de toeristisch-recreatieve betekenis van de Linie. Was de Linie ooit geconcipeerd als een goed gecamoufleerd en moeilijk toegankelijk militair kunstwerk, nu is het zaak haar te openen en te ontwikkelen als nieuw publiek domein. Niet in alle gevallen zal dat kunnen zoals bij privaat bewoonde forten of zeer kwetsbare natuurlijke biotopen, maar wanneer er iets te kiezen valt prevaleert bereikbaarheid, toegankelijkheid en zicht-

De projectenveloppen van Panorama Krayenhoff (Eric Luiten)

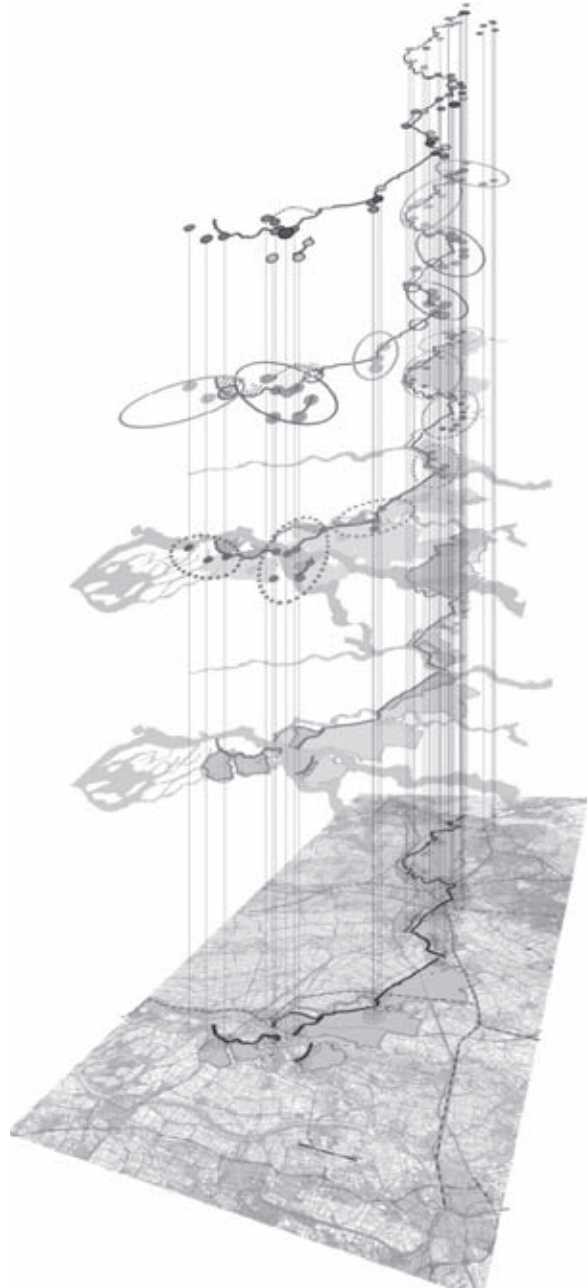
baarheid boven verborgenheid en (particulier) isolement. Dit geldt voor de forten, de overige objecten én het tussenliggende landschap.

Panorama Krayenhoff werd in 2004 door de regering vastgesteld als de ruimtelijke, programmatische en organisatorische leidraad voor de revitalisering van die enorme erfgoedstructuur. Het masterplan werd uitgewerkt tot een Uitvoeringsprogramma, waarin voor zeven gedefinieerde deelgebieden, de zogenaamde projectenveloppen, was aangegeven welke opgaven belangrijk en kansrijk werden geacht.¹⁵ Terwijl een bescheiden aantal lokale quick-

Ruimtelijke regimes van Panorama Krayenhoff (Eric Luiten)

wins werden gerealiseerd, onderging het Uitvoeringsprogramma een maatschappelijke-kosten-en-batenanalyse om vast te stellen of het project in zijn totaliteit in aanmerking kon komen voor financiering uit de Nota Ruimte. Na een gunstige uitkomst werd door Rijk en betrokken provincies gezamenlijk circa 70 miljoen euro gereserveerd. Geld dat de afgelopen en de komende jaren beschikbaar was en is voor herstelwerk, routing, nieuwe voorzieningen, opstarten van exploitatie en projectbeheer. Het succes van het project dat nu een kleine tien jaar 'draait', wordt bepaald door een aantal eigenschappen. Het gaat om een concreet gebied

De vier lagen van het ruimtelijk plan voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie (Eric Luiten)

met een historisch gefundeerde begrenzing, met waarneembare patronen en artefacten op een regionale schaal. Het project is gestart vanuit een interesse in waardevermeerdering, waardoor voortdurend een appel wordt gedaan op een combinatie van bouwhistorisch onderzoek, restauratie, ruimtelijke planvorming, gebiedsontwikkeling en marktverkenning. En het is integraal van toon en ambitie. In het nationaal project Nieuwe Hollandse Waterlinie komen erfgoedbeheer, landschapsbescherming en (landschaps)architectonische kwaliteitszorg, regiomarketing, recreatievoorziening en toerisme, en water- en natuurbeleid bij

Voormalige inundatiesluis bij fort Everdingen (Eric Luiten)

elkaar. Ook op het niveau van monumentenzorg worden nieuwe inzichten ontwikkeld. De Monumentenwet maakt het mogelijk een beschermde status toe te kennen aan historische gebouwen en stads- en dorpsgezichten. Sinds 2008 loopt voor de Nieuwe

Interieur van het torenfort van Everdingen (Eric Luiten)

Hollandse Waterlinie, vanwege haar bijzondere herontwikkelingsopgave een aanwijzingsprogramma.¹⁶ De afzonderlijke bouwwerken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie krijgen daarbij als geheel de monumentenstatus. In plaats van losse objecten is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (opvolger van de RDMZ) bezig circa negentig clusters van die bouwwerken in samenhang te beschrijven en te beschermen: een verschuiving van objectgerichte conservering van forten en sluizen naar bescherming van het ruimtelijke en functionele stelsel.

In de Leidraad Plankwaliteit voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie uit 2007 wordt uiteengezet welke historische, actuele en potentiële waarden het gebied heeft waarover de Linie zich uitstrekt.¹⁷ De Linie is er een uit een geschiedenis van vele. De constructie van inundeerbare defensielinies is vanwege de vlakke, manipuleerbare topografie van West-Nederland eeuwenlang toegepast, aanvankelijk op lokale stedelijke schaal, later op het niveau van landsdelen. Vroege voorbeelden van die regionale aanpak zijn de Spaanse en Staatse Linies in Zeeuws-Vlaanderen en de Oude Hollandse Waterlinie. Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw werd, tijdens de Koude Oorlog-dreiging, met de aanleg van de IJssellinie nog vertrouwd op het vertragend effect van onder water gezet land. De Nieuwe Hollandse Waterlinie is van al deze linies om een aantal redenen bijzonder. Ze beslaat een enorme oppervlakte en ze werd gedurende bijna 150 jaar permanent gemoderniseerd. In vergelijkend historisch opzicht is de Linie de negentiende-eeuwse representant van alle Nederlandse linies, hoewel er indertijd ook veel oudere vestingen en dijken in de structuur zijn opgenomen en ook na het opheffen van de defensieve doeleinden delen van de Linie een militaire functie behielden en om die reden nog zijn verbouwd. Door haar positie vormt de Waterlinie bovendien een belangrijke drager van het veel oudere cultuurlandschap. Het is een militaire structuur die zijn internationale cultuurhistorische waarde – behalve aan haar oppervlakte en haar gevarieerde samenstelling – ontleent aan de manier waarop het complex van gebouwen, routes en inundatievelden in het Hollandse laagland werd geplooid. De geomorfologische, hydrologische en historisch-topografische kenmerken van Midden-Nederland zijn door de aanleg van de Linie prachtig tot uitdrukking gebracht. Door de landschappelijke samenhang tussen inundatievelden en fortenlocaties te beschermen, blijven tegelijkertijd ook grote oppervlakten van de onderliggende geomorfologische structuur en de daaraan gerelateerde occupatiegeschiedenis intact. De Waterlinie biedt daarmee een volwaardige uitsnede uit het Nederlandse cultuurlandschap. Maar daarnaast is de Waterlinie ook van belang als staalkaart van stedenbouw en fortificatiearchitectuur. In tegenstelling tot fortificaties elders in het land, die na 1870 bijna zonder uitzondering werden ontmanteld, is de Linie inclusief de twee oude kastelen Muider slot en Loevestein en vestingsteden als Naarden, Muiden en Gorinchem, als megastructuur van forten en vestingsteden min of meer onaangetaast gebleven. Bescherming van de Linie betekent dus tevens bescherming van een deel van de Nederlandse architectuur- en stedenbouwgeschiedenis. Dat geldt binnen de contouren van het militaire werk maar zeker ook buiten de directe grenzen. De aanwezigheid van de Linie heeft meer dan 100 jaar lang de stadsvorming van de gemeenten in het

omringende gebied dwingend beïnvloed. Vooral in en om Utrecht is dat goed te zien. De zogenaamde Kringenwet verklaarde grote delen van het Utrechtse ommeland tot onbebouwbare terrein. De gevolgen daarvan zijn afleesbaar in de Utrechtse stadsplattegrond, en tot op de dag van vandaag is de weerbarstige verhouding tussen stad en defensiestructuur voelbaar in het landschap rond die stad. Die kennis en ervaring is van belang bij het begrijpen en interpreteren van de historische logica van stads- en dorpsuitbreidingen, en bij het maken van nieuwe, betekenisvolle woon- en werkgebieden.

Conclusie

De veelzijdige kwaliteit van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, in combinatie met de pragmatische wijze van gelijktijdige bescherming en ontwikkeling, geeft het project een onbedoelde maar belangrijke waarde. In het licht van de vruchteloze pogingen om consistent en herkenbaar, zelfstandig landschapsbeleid te formuleren en na de recente deconfiture van het instrumentarium van Nationale Landschappen en Rijksbufferzones, lijken de ervaringen met het Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie de richting te wijzen van een alternatief. Het probleem van landschapsbeleid is dat het zijn oorsprong vond op een kruispunt van verschillende belangen en ambities en dat die nooit tot een hogere synthese zijn gebracht. Dat is goed beschouwd niet zo vreemd. De discrepantie tussen regionale groenvoorziening en integrale ruimtelijke kwaliteitszorg enerzijds en tussen conservering van vergezichten en topografische transformatie anderzijds zijn zo groot gebleken dat alle pogingen om daar een grootste gemene deler of een verbindend concept in te vinden gedoemd waren te mislukken. Als daar zicht op was dan konden de aanbevelingen als te retorisch en intellectualistisch terzijde geschoven worden. De Waterlinie brengt ons evenwel op het spoor van een expliciet landschappelijke ambitie die integraal, regionaal en tegelijk concreet is en bovendien – in de geest van de tijd – door erfgoed geïnspireerd.

Noten

- ¹ Zie en vergelijk de bijdrage van Hans Renes in deze aflevering van het Bulletin KNOB.
- ² Een paar jaar later verscheen zijn invloedrijke rapport naar aanleiding van het preadvies: D. Hudig, *Het Toekomstig Landschap der Zuiderzeepolders*, Amsterdam 1928.
- ³ Zie bijvoorbeeld: A. van der Valk, 'H. Cleynert, een pionier van de planologie', *Rooilijn* 14 (1981) 3, 58-65, alsmede de bijdragen van Cleynert aan diverse jaarboeken van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in de jaren twintig.
- ⁴ Zoals uitmuntend beschreven in de dissertatie van G. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland*, Bussum 2000.
- ⁵ Werkcommissie Westen des Lands, Rijksdienst voor het Nationale Plan, *Nota Westen des Lands*, Den Haag 1958.
- ⁶ Ministerie van Landbouw en Visserij en Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, *Structuurschema Natuur-*

en Landschapsbehoud – deel A Beleidsvoornemen, Den Haag 1984.

- ⁷ Ministerie van landbouw Natuur en Voedselkwaliteit, *Structuurschema Groene Ruimte 2. Samen werken aan groen Nederland - Ontwerp-planologische kernbeslissing*, Den Haag 2002.
- ⁸ Aangekondigd in de beleidsnota *Natuur voor mensen, mensen voor natuur. Nota natuur, bos en landschap in de 21e eeuw* uit 2000, en uitgewerkt ten behoeve van de Vijfde Nota Ruimte.
- ⁹ Brief van staatssecretaris Bleker aan de Tweede Kamer van 22 juni 2011, betreft de stand van zaken met betrekking tot de herijking van de Ecologische Hoofdstructuur en decentralisatie van het Investeringsbudget Landelijk Gebied.
- ¹⁰ J. Renes, *Erfgoed in interessante tijden; rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Erfgoedstudies, in het bijzonder erfgoed van stad en land, vanwege het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap / Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam op 7 juli 2011*, Amsterdam 2011.
- ¹¹ Atelier Rijksbouwmeester, *Architectuurnota 2000-2004. Ontwerpen aan Nederland*, Den Haag 2000.
- ¹² De *Nota Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting* verscheen in 1999 op initiatief van staatssecretaris Rick van der Ploeg, ondertekend door vier departementen: OCW, LNV, VROM en V&W.
- ¹³ Later nog een keer bewerkt, uiteengelegd en prachtig uitgegeven in: C. Steenbergen en J. van der Zwart, *Strategisch Laagland. Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Delft 2006.
- ¹⁴ E. Luiten e.a., *Panorama Krassenhoff. Ruimtelijk perspectief Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Utrecht 2004, uitgegeven door de Stuurgroep Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie.
- ¹⁵ De zeven projectenveloppen waren van noord naar zuid: Vechtstreek-Noord, Vechtstreek-Zuid, Kraag van Utrecht, Rijnouwen-Vechten, Linieland, Diefdijk en Loevestein. Later zijn de laatste twee samengevoegd tot één projectenveloppe waarin de provincies Gelderland, Noord-Brabant en Zuid-Holland nu samen optrekken.
- ¹⁶ 'Uit een inventarisatie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bleek dat er zowel in kwalitatieve als in kwantitatieve zin het nodige schortte aan de bestaande bescherming van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In 2008 is bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het project "Aanvullende aanwijzing en verfijning Nieuwe Hollandse Waterlinie" van start gegaan. Het project voorziet in een complexgewijze bescherming van de onderdelen van de linie en verfijning van de reeds beschermde onderdelen. Vlakelementen, zoals schoots- en inundatievelden, worden niet aangewezen; het planologisch instrumentarium leent zich beter voor bescherming hiervan', uit: *Aanwijzingsprogramma Nieuwe Hollandse Waterlinie – definitief* van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2009.
- ¹⁷ Kwaliteitsteam Nieuwe Hollandse Waterlinie, *Nieuwe Hollandse Waterlinie / leidraad plankwaliteit*, Utrecht 2007, uitgegeven door het Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie.